

Artículo 47 del Reglamento

La Academia no se hace solidaria de las opiniones científicas expuestas en sus publicaciones, especificándose esta norma en la contraportada de las mismas.

DISCURS INAUGURAL

per el Molt Illtre. Sr. Dr. En

JOSEP Mª SUÑÉ I ARBUSSÀ

Acadèmic Numerari

**UN FORMULARI D'HOSPITAL BARCELONÉS
DEL SEGLE XVII.**

**EL "PARTICULARES MEDICAMENTORUM"
DE L'HOSPITAL GENERAL DE LA SANTA CREU
DE L'APOTECARI JOAN PASQUAL LLOBET.**

Una de les nostres aficions i dedicacions dins del camp de la Història de la Farmàcia, ha estat la d'estudiar i donar a conèixer obres d'interès farmacèutic perdudes o oblidades.

Recordaré una obra defensant el "Azúcar Rosado Solutivo", impresa a Saragossa el 1628 (1), un formulari d'hospitals imprès a Cervera a principis del XIX (2), el descobriment a la biblioteca del Col·legi de Barcelona de l'únic exemplar conegut fins avui del Formulari del Nosocomi General de Barcelona de 1742 escrit per Antoni Thomás, Bonaventura Milans i Carles Vicens Rossell, que vàreig presentar al Congrés Internacional d'Història de la Farmàcia a París el 1973 (3) (4), un formulari mèdic-quirúrgic del Real Nosocomi Marítim de Cadis de 1752 localitzat en dues impressions diferents del mateix any a la Biblioteca Lloyd nord-americana i a la Wellcome anglesa, però cap exemplar a Espanya (5), l'estudi i localització de les Concòrdies de Barcelona iniciat al discurs d'ingrés a aquesta Reial Acadèmia (6) que culminaria amb l'adquisició per a la Facultad de Farmàcia de l'únic exemplar conegut de l'edició princep de 1511 gràcies a la gestió de l'acadèmic Dr. Isidre Bultó (7), presentació a les "I Jornades Farmacéuticas Andaluzas" celebradas a Càdis el 1983 d'un "Catálogo de los medicamentos, arreglado por orden alfabético de las voces castellanas" (8), més tard estudiat amb la Dra. Bel (9), amb qui també hem estudiat les nomenades "Farmacopea Matritense en Castellano" i "Farmacopea en castellano o colección de las fórmulas más usuales y acreditadas de la matritense y española", explicant el per què dels dos malgrat un mateix any d'edició per les vissituds polítiques i descobrint una reedició desconeguda (10), estudi amb la Dra. Martín dels formularis del nosocomi militar de Barcelona de Bahí i Fonseca (11) demostrant l'existència d'una reimpressió de la primera edició feta amb un any de diferència i amb petites modificacions per motivació idèntica a la de la "Farmacopea en castellano...", estudi amb la Dra. Bel del formulari de l'Armada de Cartagena de Francesc Llorens i Masdevall (12).

* * *

Fa uns anys, un alumne i col·laborador, el Dr. Joan Esteva de Sagrera, avui Professor Titular d'Història de la Farmàcia i Legislació farmacèutica i acadèmic corresponent d'aquesta Reial Acadèmia, m'ensenyava a l'obra del P. Rosell, "Manuscrits de la Biblioteca Universitaria de Barcelona", una nota a peu de pàgina corresponent al manuscrit 420 "Receptarium", que deia (13):

"Encuadernado con él, va el siguiente folleto impreso: Particulares Medicamentorum descriptiones, quibus iam ab antiquo utuntur medici, doctores et chirurgici Hospitalis Generalis Sanctae Crucis Barcinonensis in aegrorum curatione, recta methodo et secundum regulas, dispositae per me, Ioannem Pasquel Lobet, pharmacopaeum huius Hospitalis Barcinonensis. Typ. Hiacinthi Andreu, in vico Sancti Dominici. 1677. 36 pp. + 1 hoj."

No cal dir que va faltar-me temps per a obtenir una fotocòpia del fulletó, admirar-lo i dedicar-me al seu estudi pensant ja en aquell moment en reservar la seva presentació per un acte solemne a l'Acadèmia, sempre exposat a que algú se m'avancés. Valia la pena exposar-se i, afortunadament, avui puc gaudir de la satisfacció de fer-ho a tots vostès.

Reproduïm la portada el text de la qual transcrivia el P. Rosell amb alguna errada.

El títol ens informa que es tracta de la descripció dels medicaments que ja d'antic utilitzaven els metges doctors i cirurgians a l'Hospital General de la Santa Creu de Barcelona. Es tracta doncs, clarament, d'un Formulari o Receptari d'Hospital.

Ens diu també que l'autor fou en Joan Pasqual Llobet, "Pharmacopoeum huius Hospitalis", és a dir, obra d'un farmacèutic que a més a més ho era d'aquell important hospital.

Finalment hi figura la tipografia de Jacint Andreu, al carrer de Sant Domènec, a Barcelona, i l'any 1677, junt a l'escut de l'hospital, creu a la part esquerra i escut de la ciutat a la dreta.

ANTECEDENTS

Es ben veritat que res hi ha de nou sobre la terra i que tot descobriment històric és redescobriments de quelcom que en el seu temps fou ben conegut. També és ben veritat que no volem atribuir-nos el mèrit d'un descobriment de quelcom totalment desconegut, sinó solament la seva identificació, el senyalar la seva importància dins de la nostra professió i de la nostra terra.

Que el formulari no era totalment desconegut ho demostra el que figura a el Palau catalogat amb el número 214.323, encara que amb alguna errada que fa pensar que no el va poder contemplar (14), i també a l'inventari de l'exposició bibliogràfica annexa al Segon Congrés de Metges de Llengua Catalana celebrat a Barcelona del 24 al 28 de juny de 1917 (15). Precisament en aquest darrer, perfectament transcrita la portada, diu "Aquest receptari, imprès, va inclòs en el manuscrit, colecc. Dr. Herp., que's detalla en el núm. 160 del present Inventari". Es tracta en realitat de tres "Tractatus", el "de simplicium", el "de compositione" i el "unicus de Materia Médica", els tres de A.M.D. Francisco Orriols, de 1678, 1679 i 1680 respectivament, i a continuació del tercer "hi ha encuadernat un fulletó imprès a Barcelona l'any 1677, en la tipografia de Jacint Andreu, quin títol i autor són: Particulares Medicamentorum descriptiones, obra del apotecari del Hospital de la Santa Creu, de Barcelona, Joan Pasqual".

Posteriorment la nostra col·laboradora a la Càtedra i avui acadèmic numerari d'aquesta Reial, Dra. Anna Maria Carmona, va localitzar-ne un exemplar a l'Arxiu Històric de la Ciutat i més tard el Dr. Antoni Puigvert ens feia arribar la portada fotocopiada d'un exemplar que guarda a la seva biblioteca particular.

Quatre doncs són els exemplars, dels que de tres en tenim constància de la seva existència i localització.

ANY D'EDICIÓ: 1677

L'edició, segle XVII, significa avui per avui el formulari d'hospital més antic de Barcelona i d'Espanya, ja que fins ara s'hi considera-

va el “Synopsis formularum...”, del Nosocomi General de Barcelona de 1742 a que anteriorment hem fet referència.

Però és que és, al mateix temps, un dels més antics del món. En efecte, sols coneixem l’“Antidotarium speciale hospitales nobilis urbis Messanae”, de Petr. Paul Pisani, editat a Mesina el 1642, citat per Ferchl a la seva magnífica biobibliografia (16), probablement tret del Codex Medicamentarius Europaeus de 1822 que també el cita, però del que no coneixem cap estudi crític ni tan sols la localització de cap exemplar. De posterior, sols tenim notícia del “Nouvelles formules de médecine, latines et françaises, pour le grand Hôtel-Dieu de Lion...”, de Pierre Garnier, publicat a Lyon el 1693, amb edicions posteriors (17).

DESCRIPCIÓ

L'exemplar que estudiem té unes dimensions aproximades de 15 per 21 cm, amb la part impresa ocupant 11 per 17 cm. Palau indica equivocadament tamany foli (14).

A la portada segueixen sens numerar: una pàgina amb gravat al boix de la Verge de Montserrat de 53 per 67 mm envoltat per orla de 25 mm separada 5 mm de la Verge el que fa un total per al gravat orlat de 13 per 13 cm aproximat; dues pàgines dedicades al “Prooemium”; altra a la “Approbatio”.

A continuació 36 pàgines numerades que contenen el formulari i a la mateixa pàgina 36 comença l'índex alfabètic al que segueixen altres dues pàgines sens numerar.

Palau sols indica “3 h., 36 p. y 1 h. grab. en maderá de la Virgen de Montserrat”.

Està escrit en llatí.

PROEMI I APROVACIÓ

La traducció literal del Proemi és com segueix:

Proemio

“Ininterrompudament a l'Hospici General de Barcelona pels moltíssims que estan malalts és gairebé impossible, o al menys difícil als Doctors Metges i Cirurgians per a l'assistència a la curació dels malalts, en cadascuna de les visites a cadascun dels malalts descriure les formes medicinals assignant-les totes nominalment, ponderant els llurs ingredients: evidentment, ni amb el dia enter fóra suficient, i perderien el temps consultant les farmacopees i confeccionant-les. Així doncs els anteriors Doctors Metges de l'Hospital, buscant la curació dels malalts, i això claríssimament, deixàren darrera seu un estil en els tractaments. En primer lloc totes les decoccions, moltes de les quals poden ésser iguals, es designaren pels seus noms, com el decocte Atemperant, per altra part anomenat Alterant, amb la

deguda quantitat dels quals i amb d'altres ingredients amb paraules abreujades es componen fórmules anomenades Alterant, solutiva, etc.

També deixaren descrits d'altres medicaments, que es guarden ara a l'oficina, dels que quan convé, una vegada triats, n'hi ha prou amb un sol mot, com “Unguentum Mercury”, “pulveres Vsuales contra morbum Gallicum”, i d'altres similars.

En tercer lloc, inventaren formes singulars designades amb noms propis, que sols romanen escrites, no estan preparades, però que es disposen quan convé i el Metge, amb una paraula ho ordena, com “potio contra vermes”, “potio restrictiva”, “Clyster tergens”, etc.

Tanmateix, no es cregui que sols en això consistira tota la curació a l'Hospital: evidentment si d'alguna manera es presenta ocasió, ja per què sigui descrit un nou remei per qualsevol casualitat o per una ocasió semblant i encara per tots recordada, els ingredients es posen de la forma indicada per a la curació. Així doncs els Doctors Metges i Cirurgians per a guarir ara les mateixes malalties perseguint formes de curar, ordenen formes tipus: per què com que els joves farmacopoles a la nostra Oficina són poc constants (ja que en ella es continu el canvi dels mateixos) aquest ordre es perd moltes vegades sens remei; i si el nou treball no es converteix freqüentment en un treball continuat, desitgen manar aquest tipus per a no perdre'l completament més endavant, i que en tot moment sigui accessible als joves farmacopoles i no assumir la culpa dels errors que ells cometessin. Adiós.”

Destaquem la justificació que l'autor fa del Formulari, en la manca de temps dels metges i cirurgians per a prescriure en detall la fórmula de cada preparat per a cada malalt, molt més fàcil mitjançant un nom al que corresponia una formulació concreta de les existents al formulari, amb detall de components i proporcions, bé preparades de manera permanent, bé en ocasió de prescriure's, el que no impedia en cas necessari, la prescripció de qualsevol formulació nova, no existent al formulari. També es interessant destacar l'al·lusió a la poca constància de permanència dels joves “farmacopoles” a l'Oficina (s'entén de Farmàcia), per als quals el Formulari hauria d'ésser de gran ajut per evitar errors lamentables.

L'Approbatio” la dóna el doctor Iacobus Solà, a Barcelona, el 18 de febrer de 1677, i l'“Imprimatur” el Vicari General Ludovico de Iosa, quatre dies més tard.

CONTINGUT

Comença el formulari propiament dit amb la invocació “In nomine Sanctissimae Trinitatis, Virginisque Mariae Montisserrati”, seguida del títol “Compositions, seu formulae, quibus utuntur Medi-

ci”, que són en total 43 de la pàgina 1 a la 25, començant a aquesta mateixa pàgina el “Compositiones, et formulae quibus utuntur Chirurgi”, amb 19 fórmules, fins la pàgina 36, que acaba amb altra invocació: Deo semper, & ubique gloria, una, uni. Unde, eo omnia”.

En totes les fórmules o composicions, inclou la tècnica de preparació resumida en poques paraules i, de vegades, la manera de preparar d’altres formulacions a partir d’una primera: per exemple, al final d’un “decoctum”, la manera d’obtenir la “Potio” corresponent.

Les formulacions bàsiques de cadascuna de les parts, mèdica i quirúrgica, són les següents:

	<u>Formulari mèdic</u>	<u>Formulari quirúrgic</u>
Agua	–	2
Cataplasma	2	5
Clyster	4	–
Collyrium	1	–
Decoctum	11*	2
Gargarisma	2	–
Lapis	1	–
Lavatorium	1	–
Linimentum	1	1**
Miscellaneum	1***	–
Oleum	–	2
Oxirhodinum	1	–
Potio	1	1
Pulvis	7	2
Spiritus	1	1****
Suppositorium	2	–
Syrupus	3	–
Tripharmacum	–	1
Unguentum	2	2
Vomitorium	2	–
Total	43	19

*Dos d’ells, el *hordei* i el *scordei* també s’anomenen *Aqua*, i el *stipticum* també s’anomena *Vinum*.

**També s’anomena *Mixtura*.

***Es tracta d’una *Confectio*.

****També l’anomena *Oleum*.

Es curiós que el Formulari en cap cas fa referència a l’autor de qui copia la fórmula o a qui tradicionalment s’atribuïa, com era costum a l’època. En l’any en què es publicà, 1677, seguia vigent a Barcelona la “Concordia Pharmacopolarum Barcinonensium” de 1587, tercera de les Concòrdies de Barcelona, malgrat que als noranta anys d’editada cal pensar que estaria exhaurida i, tal vegada, fins oblidada, i que encara no havia aparegut la “Pharmacopea Cathalana” del protomèdic Joan d’Alós que ho faria el 1686.

INDEX

Comença a la pàgina 36 i continua a les dues següents, sens numerar. El títol “Index huius Receptarii”.

Es alfabètic de preparats, però no rigorós d’acord amb la nostra actual forma d’alfabetitzar: *Collirium* i *Confectio* estan abans que *Clyster*; *Mysi*, abans que *Mixtura*; tots els *Pulvis* abans que les *Potio* i els *Syrupus* abans que *Spiritus*. Tampoc es rigorós l’ordre alfabètic dins cada grup de preparats i així. *Aqua Pracetii* és davant de *Agua hordei* i *Cataplasma adstringens* és el darrer dels Cataplasmes quan li correspondria el primer lloc.

Alguns preparats figuren a l’Index amb dues denominacions i per tant dues entrades, i en un cas amb tres. Són els següents:

Aqua scordei	Decoctum scordei
Confectio cardiaca	Miscellatum cordiale
Decoctum su vinum stipticū	Vinum stiptici
Linimentum rubrum	Mixtura Vigonis --- Rubrum Vigonis
Oleum sulphuris	Spiritus sulphuris

Acaba amb un FINIS ben visible.

NOUS EXEMPLARS

Comentàvem suara la localització d’un segon exemplar a l’Arxiu Històric de la Ciutat per la Dra. Carmona, que em proporcionava fotocòpia de la portada. En comparar-la amb la procedent de l’exemplar de la Biblioteca Universitària ens proporcionava la sorpresa de tractar-se d’una impressió diferent, situació semblant a la ja esmentada del Formulari del Real Nosocomi Marítim de Càdis (5), de la Farmacopea Maritense en castellano (10) o de la Farmacopea de la Armada de Leandro de Vega ben estudiada en les seves tres reimpressions per Tomàs Alday (18).

Les principals diferències observades a la portada, amb exactament igual text i distribució, es troben en l’ús de caràcters tipogràfics diferents que s’aprecien de manera especial en:

- 1) La A de les majúscules inclinades dels mots *RECTA* i *LICENTIA*, lletra anglesa o bastardilla, té una de les cames, la primera, acabada en cargol a l’exemplar de l’Arxiu.
- 2) En la M dels mots *METHODO*, *SECUNDUM* i *CUM*, passa exactament al revés: és l’exemplar de la Universitat en el que la M té cargol a la primera cama, baix i dalt.
- 3) La C del “*CUM LICENTIA*” de l’exemplar de l’Arxiu és més gran que les demés lletres de l’expressió i dona l’impressió de sobreposada o feta a mà.
- 4) La s de *Hospitalis* és normal a l’exemplar de la Universitat i llarga al de l’Arxiu.

Naturalment, era possible que sols fos la portada la renovada pel que amb ajut de la Dra. Carmona i d’algunes fotocòpies de pàgines de l’exemplar de l’Arxiu, vàrem comparar els dos exemplars arribant

a la conclusió immediata de que essent el text el mateix, les edicions eren diferents doncs les petites variacions en els caràcters tipogràfics eren constants al llarg de les obres.

Com a mostra, no exhaustiva, de les diferències, podem mencionar les següents, sempre comparant l'exemplar de l'Arxiu amb el primer localitzat, el de la Biblioteca Universitària:

- a) El gravat de la Verge figura davant la primera pàgina numerada i no davant del *Prooemium*. Pot tractar-se d'un detall d'enquadernació sens més transcendència.
- b) L'exemplar de la Universitat assenyala els quaderns d'impressió a la part inferior amb lletres majúscules de la A fins la F. L'exemplar de l'Arxiu ho fa sols amb la A acompanyada de subíndexs.
- c) El gravat al final del *Prooemium* és diferent.
- d) S'ometen algunes aclaracions que hi figuraven en lletra cursiva (pàgines 2, 3, 17).
- e) S'observen algunes diferències en la distribució de paraules entre dues línies: pàgina 2, *cortice* de la primera fórmula separat en dues línies; igual succeeix amb *Plantaginis* a la 12; al revés a la 16 amb *digitorum* que és a una sola línia; a la 20 seu figura a la mateixa línia de *Cremori* i a la 25 *octo* a la mateixa que *quadraginta*; a la 27 *ex are* està a la penúltima línia i no a l'última.
- f) A la pàgina 4 la síl·laba que figura a l'angle inferior esquerra, primera de la pàgina següent, posa a l'exemplar de la Universitat *TI* equivocadament ja que la primera paraula és *LINIMENTUM*. L'exemplar de l'Arxiu ho té corregit a *LI* el que ja és argument per considerar-lo posterior.
- g) Al llarg de l'exemplar de l'Arxiu s'utilitza *v* en lloc de *u* a les paraules que ho precisen: *ovorum*, *malvarum*, *papaveris*, *endiviae*, *solutivi*, *olivarum*, *laxativae*, *primulaveris*, *novem*, *vici*, *flavae*. Pot ésser altra argument d'edició posterior.
- h) La utilització de l'abreviatura de *dracma* és totalment anàrquica als dos exemplars: *dra.*, *drac.*, *drach.*, *drag*.
- i) En algunes ocasions l'exemplar de l'Arxiu incorpora la *m* omesa a l'exemplar de la Universitat a base de sobreposar una ratlleta a la *u* precedent. Així *Capitum* en lloc de *Capitu* (pàg. 11), *siccarum* en lloc de *siccaru* (pàg. 13). Altra argument a favor de que pot tractar-se d'edició posterior.
- j) Prescindeix de l'h intercalada (altra argument) a *DIARRHOEAE* (pàg. 12) i *Myrrhae* (pàg. 33).
- k) Finalment, a partir de la pàgina 33 hi ha un canvi substancial a la distribució del text. En efecte, a la dita pàgina 33 el text està més apretat donant cabuda a quatre línies de la pàgina 34 de l'exemplar de la Universitat, el que fa que la pàgina 34 de l'exemplar de l'Arxiu incorpori text de la 35 i la 35 l'incorpori de la 36 de l'altre exemplar. Així, doncs, a l'exemplar de l'Arxiu la numeració acaba a la 35 en lloc de la 36, encara

que, malauradament, està equivocada la numeració i posa 29.

D'acord amb el que acaba d'exposar-se, l'Index pot començar a la pàgina 36, encapçalant-la, també ací sens numerar, però com utilitza caràcters tipogràfics quelcom més grans i les línies més separades, també ocupa tres pàgines. També a l'Index s'han suprimit abreviatures com *dictu* (*dictum*), *cotra* (*contra*), *solutivu* (*solutivum*) i la *v* en el lloc de la *u*.

Curiosament no s'ha corregit la pàgina de l'únic preparat que ha canviat de pàgina, l'*Oleum sive liquor myrrhae* o *Oleum Myrrhae* que segueix atribuït a la pàgina 35 que és on figura a l'exemplar de la Universitat i no a la 34 que és on figura al de l'arxiu, ni tampoc se li ha tret l'h.

Els arguments exposats a aquest darrer punt creiem que són definitius per poder afirmar que l'exemplar corresponent a l'edició princeps és el que guarda la Biblioteca de la Universitat de la ciutat comtal, essent una reimpressió, o més bé una reedició el que conserva l'Arxiu Històric de Barcelona.

* * *

Arrel de la publicació a *Medicina & Historia* del meu treball sobre els formularis del Nosocomi General de Barcelona (4), el Dr. Puigvert, he dit abans, em feia arribar fotocòpia de la portada d'un exemplar de l'obra de Joan Pasqual Llobet que guarda a la seva biblioteca. Comparada amb les altres pot afirmar-se sens cap mena de dubte que correspon a la reedició, és a dir, és idèntica a la que guarda l'Arxiu Històric de Barcelona.

CLOENDA

Hem tractat de presentar un fulletó poc conegut d'origen barceloní, el "Particulares Medicamentorum", de Joan Pasqual i Llobet, destacant-ne ésser el primer receptari o formulari d'hospital conegut a Catalunya i a Espanya i el segon del món. La seva importància al camp farmacèutic es indubtable i per a nosaltres més encara, ja que el seu autor és un farmacopola i además exercia la seva professió a l'Hospital General de la Santa Creu, precisament a aquest lloc que ens trobem que és on es trobava la Farmàcia, que Pasqual Llobet hauria trepitjat jorn darrera jorn i que tan gran encert fou el coneguir que s'hi podés instal·lar aquesta Reial Acadèmia de Farmàcia. Només 19 anys després de la publicació del *Particulares medicamentorum* s'estrenava la formosa reixa que dona al pati des del que es conserva de l'antiga farmàcia (19).

Tractar-se del primer formulari d'hospitals al país i segon del món redactat per un farmacèutic i farmacèutic d'Hospital de la Santa Creu de la nostra ciutat, crec que justifiquem sobradament els minuts que els he fet perdre escoltant-me.

Moltes gràcies.

BIBLIOGRAFIA

- (1) Suñé J. M^a: "Una obra defendiendo el Azúcar Rosado Solutivo, impresa en Zaragoza en 1628". *Pharm. Medit.* VI, 367-377 (1966) y *Bol. Soc. Esp. Hist. Farm.* XVII (68) 173-185 (1966).
- (2) Suñé J. M^a: "Un Formulario de Hospitales impreso en Cervera a principios del siglo XIX". *Bol. Soc. Esp. Hist. Farm.* XXIV (96) 169-175 (1973).
- (3) Suñé J. M^a: "El primer Formulario de Hospitales español (1742) y uno de los primeros del mundo". *Congrés International d' Histoire de la Pharmacie.* París, 1973.
- (4) Suñé J. M^a: "Los Formularios del Nosocomio General de Barcelona en el siglo XVIII". *Medicina Historia* (Barcelona), (33) 8-26 (1974).
- (5) Suñé J. M^a: "Un Formulario gaditano de 1752". *Bol. Soc. Esp. Hist. Farm.* XXV, (101) 13-18 (1975).
- (6) Suñé J. M^a: "Las Concordias de Barcelona del siglo XX". Discurso de recepción en la R. Academia de Farmacia de Barcelona, 17 de marzo de 1977, 72 pàg. Vegis també "Concordie Apothecariorum Barcinone", *Invest. Ciència* mars 1981, pàg. 36-38.
- (7) Suñé J. M^a: "Presentació de la Concòrdia de Barcelona 1511". Càtedra de Història de la Farmàcia. Barcelona 1980, 17 pàg.
- (8) Suñé J. M^a: "Contribución de Cádiz a la literatura oficial y semioficial farmacéutica". Conferència I Jornadas Farmacéuticas Andaluzas. Cádiz, 1983. *Bol. Soc. Esp. Hist. Farm.* 38 (149-150) 201-212 (1987).
- (9) Bel E. i Suñé J. M^a: "Estudio del Catálogo de los medicamentos simples i preparados, que debe haber para el surtido de los Hospitales Militares de Campaña...", impreso en Cádiz a principios del siglo XIX". I Congreso Nacional de Historia de la Farmacia. Castellón 1984. En prensa para *Bol. Soc. Esp. Hist. Farm.*
- (10) Bel E. i Suñé J. M^a: "La Farmacopea Matritense en Castellano y la Farmacopea en castellano o colección de las fórmulas más usuales y acreditadas de la matritense y española". *Bol. Soc. Esp. Hist. Farm.* XXXV (138) 69-87 (1984).
- (11) Martín P. i Suñé J. M^a: "Los formularios del nosocomio militar de Barcelona de Bahí y Fonseca". *IV Congrès Hist. Med. Cat. Gimbernat* IV, 153-166 (1985).
- (12) Bel E. i Suñé J. M^a: "El formulari mèdic de l'Hospital de l'Armada de Cartagena de Francese Llorens i Masdevall". *IV Congrès Hist. Med. Cat. Actes*, vol. I, p. 47-54 (1985).
- (13) Miquel Rosell, F.: "Inventario General de Manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona". Madrid 1958. Vol I, p. 523.
- (14) Palau i Dulcet A.: "Manual del librero hispanoamericano", 2^a ed. Barcelona. T. XII, 1959, p. 342, núm. 214323.
- (15) "Bibliografia medical de Catalunya. Inventari primer". Associació General de Metges de Llengua Catalana. Barcelona 1918, pàg. 29-30 i 304.
- (16) Ferchl F.: "Chemisch-Pharmazeutisches Bio und Bibliographikon". Mittenwald 1938 (reed. 1971), p. 414.
- (17) Berman A.: "Representative Hospital Formularies of the 18 th and 19 th Centuries". *Bull. Amer. Soc. Hosp. Pharm.* 13, 216 (1956).
- (18) Alday T.: "Contribución al estudio de las farmacopeas españolas. I. La Farmacopea de la Armada, de Leandro de Vega". *Rev. Clín. Esp.* XIV (1) 22-29 (1944).
- (19) Jordi R.: "La Farmacia en el Hospital de Santa Cruz", a "El hospital de Santa Cruz y San Pablo". Barcelona 1970, p. 91/102.